

Ramblers, traginers i mules (s. XVIII-XIX)

per Núria Sales

El fons dit de Cortadellas de l'Arxiu Provincial de Tarragona conté uns trescents volums o lligalls d'una casa que, de la dècada del 1730 fins a la del 1850, coordinava activitats d'unes quantes companyies: Companyia d'Aragó, Companyia de Catalunya i d'Aragó, Companyia de Calaf, Soler Figarola Bosch & Co, Mullerat Moliner & Figarola, Brufau Cortadellas & Brufau, Lasala Satorras & Brufau i d'altres. Les unes són successives, les altres simultànies i algunes potser sinònimes; aquestes diferents denominacions no corresponen necessàriament a «apellacions controlades», i a la dècada del 1770 i la del 1780, per exemple, certs comptes parlen com si Companyia de Calaf i Soler Figarola Bosch & Co fossin la mateixa firma. En tot cas, de companyies d'aquestes se'n fan i desfan, n'hi ha que no duren més d'un parell d'anys, però anem retrobant-hi sovint els mateixos cognoms. El lligam sembla més fort al llarg del segle XVIII i amb la casa central a Calaf que amb la seva successora noucentista i més instal·lada a Barcelona, Lasala & Satorras. Fins a les guerres napoleòniques, per exemple, una xarxa de factories cobria tot Catalunya, part d'Aragó i algun lloc de València; eren dutes o bé per agents assalariats o bé per botiguers locals, i eren utilitzades en comú per les diferents companyies.¹ També eren aleshores utilitzats en comú els serveis dels dos o tres traginers-missatgers que permanentment anaven de l'una a l'altra amb correspondència, instruccions, diners i part de les mercaderies; avantatges grans abans de l'existència de correus regulars.

Tot i tractar-se d'un fons incomplet (part dels papers Cortadellas havien estat venuts ja a pes com a paper vell abans que els Arxius de Tarragona i algun particular en salvessin el que quedava), desigual i no prou sistemàticament inventariat (documents d'una companyia encabits de vegades a la caixa d'una altra, etc.), prop de segle i mig de relativa continuïtat li donen un interès con-

1. Algunes de les oficines i factories de can Cortadellas a la dècada del 1780, i dels encarregats: Calaf, J. Cortadellas. Manresa, T. I. Soler. Barcelona, P. Martí i Soler, mencionat sovint, però el principal és potser un altre Cortadellas. Tortosa, A. Figarola i Sala. Girona, R. Figarola. Lleida, A. Comas. Vilanova, Onofre Nin i Guardiola. Saragossa, T. I. Soler, J. M. Torres, A. Figarola i Sala segons quins anys. Ulldesona, I. Soler i Planas. Bellpuig, F. Satorras. Alfarràs, Ll. Jover. Almenar, R. Vila. Ascó, J. Sardaños o J. Terrats, depèn dels anys. Mequinensa, J. Nadal. Miravet, R. Castelló. Argavieso, Fco. Espúnies. Osa, Mariano Soler. Montsó, F. Terrats, J. Sardaños o bé A. Figarola i Sala segons el moment. Xelsa, *ibid.* Vallobar, de vegades J. Sardaños. Binacet, Narcís Sardaños o bé J. Figarola i Bosc. Alcolea, J. Bosch i Bosc. Sietamo, F. Espúnies. Mallén, J. Fornells. Serinyena, A. Figarola i Sala, certes èpoques. Terol, N. Sardaños, de vegades. Benasc, J. Terrats. Masos de Móra, R. Castelló o bé J. Figarola i Sala segons el moment. Cardona, F. Serra (segons es desprèn de la correspondència, Fons Cortadellas, CA1, CA2, CA3).

siderable i no sols des del punt de vista de la història econòmica: es podria elaborar tota una teoria sobre l'evolució del bilingüisme a Catalunya només amb els papers Cortadellas!

No n'hi ha prou amb un sol article per donar idea de la polifacètica riquesa d'aquest fons i, no cal dir, per resumir-lo; tanmateix, provaré d'evocar-ne alguns aspectes que m'han cridat particularment l'atenció.

D'aquesta casa de Calaf, ja en parlava Josep Fontana fa prop de deu anys i en subratllava el contrast entre les moltes exportacions (per valor de gairebé dos milions i mig de rals del 1789 al 1802, més que tot el tràfic de certs ports espanyols com Cartagena o Alacant) i el fet que aquestes no fossin producte de les dinàmiques bé que incipients *fàbriques* d'indianes i de teixits del país com hauríem pogut creure, sinó de *manufactures* semidomèstiques, rurals, subproducte d'una economia agrària de què el teler, el trull o la facina no eren sinó complements.²

Les exportacions de can Cortadellas, ja prou considerables, semblen poca cosa si les comparem amb tres altres branques de les seves activitats: *negoci de blat* (per valor de mig milió de lliures entre els anys 1778 i 1792), *negoci de mules* (més de mig milió de rals, valor de les mules venudes en mig any, del setembre de 1793 al març de 1794) i sobretot *arrendaments de drets senyorials* (més d'un milió de rals anuals a la dècada del 1780, i tres vegades més, probablement, del 1815 al 1822). Amb el preu de les mules venudes un sol any s'haurien pogut muntar sis o set fàbriques d'indianes; els preus dels arrendaments senyorials de certs anys són de l'ordre de la desena part de tot el cadastre pagat per Catalunya sencera. Al davant d'aquests negocis que mobilitzen sumes grans, trobem homes obscurs, d'estament (si bé no de situació econòmica) menys que mitjà. Els únics que semblen pertànyer a un estrat social lleugerament més elevat que el de la pagesia-menestralia són el mateix Josep Cortadellas i els seus parents, socis i successors, els Lasala i els Satorras, i cap d'ells no figura tampoc a la Junta de Comerç ni a altres organismes econòmics setcentistes prestigiosos.³

2. J. FONTANA LÁZARO, *Comercio colonial e industrialización; una reflexión sobre los orígenes de la industria moderna en Cataluña* a «Agricultura, Comercio Colonial y Crecimiento Económico en la España Moderna», «Actas del I Colloqui d'Història Econòmica d'Espanya, Barcelona, 11 i 12 de maig de 1972 (Barcelona, Ed. Ariel, 1974), p. 358-365. Sobre una de les companyies de can Cortadellas hi ha també l'article de L. NAVARRO MIRALLES, *La compañía de Aragón (1777)*, «Miscelánea en Honor de J. M. Madurell Marimón», Est. Hist. y Docs. de los Archivos de Protocolos, t. v (1977), ps. 141-151. J. CUBELLES i J. HERRERO NAVARRO n'han publicat un breu inventari recentment: *Inventario del Fondo Cortadellas del Archivo Histórico Provincial de Tarragona* (Tarragona 1980).

3. J. Cortadellas és mencionat de pas com a «acreditado escribano» en l'article sobre Guillem Oliver del diccionari de Torres Amat. Can Satorras-Cortadellas de Calaf figura a *Les cases pairals de Catalunya* de J. CAMPS i ARBOIX i A. CATALÀ i ROCA (aquest Gotha de les nostres pairalies que tanta bilis ha fet vessar als qui no hi figuren), si bé entre les modestes: com a casa pairal destacava sobretot pel fet ben rar de tenir una biblioteca, i això des del segle XVII. Diversos Satorras figuren entre els que donen impuls a la carretera Tarragona-Lleida (projecte del 1806), com a membres de juntes corregimentals de la Guerra del Francès, i més endavant com a constitucionals que allotgen i ajuden patriotes italians fugitius l'any 1821 (cf. *Tarragona cristiana*, de MORERA, vol. 5, ps. 202, 351, 411-412, 466). Més endavant un Satorras i un Bosch dels de can Cortadellas seran procuradors de corts, membres del primer ajuntament constitucional de Tarragona, «jefe superior de administración civil» i «director general de establecimientos penales isabelinos» (Fons Cortadellas, C150).

L'ombra del sistema senyorial es projecta sobre totes les diferents activitats de les companyies de can Cortadellas. Per començar, els Cortadellas, Lasala, Figarola, Brufau, etc., consten com a «*vassallos y enfiteotas*» del duc de Medinaceli. Totes les fires ramaderes on compren i venen, es troben en els estats d'algun senyor, com també s'hi troben les pastures que arrenden.⁴ El mateix viatge que serveix per cobrar deutes de mules venudes a terminis, per vendre claus de Ripoll o teixits de Grenoble, serveix per cobrar novens o quísties a la Llitera o per llogar dotzenes de col·lectors per «fer garbes» a l'Urgell els mesos de juny i de juliol. Amb olives preses de la part del pagès o de la del senyor, fan oli en el molí oliver que estableixen a Ascó, poble on arrenden drets de la castellanía d'Amposta; tenen forn de vidre a Calaf, vila de la vegueria de la Segarra, del mateix duc, i amb la morca de l'un i les cendres de l'altre i barrella de Salillas o del baix Ebre, on també els duen arrendaments de la castellanía, munten una fàbrica de sabó l'any 1789; el producte serà exportat a Amèrica o venut per traginers de la casa en terres del marquesat de Rupit, on compren mules i cobren els drets del marquès; de les mules comprades, les *jítonas* o lletones aniran a criar a l'illa d'Ascó del Pas de l'Ase o la de Miravet, o a Binacet, on cobren delmes de béns de la mitra de Lleida o del priorat de Santa Maria. Tantes o més cartes trobem, d'altra banda, que es refereixen al regateig per la compra d'un matxo de vuitanta lliures o per vendre quatre arroves de bacallà com pel contracte d'arrendaments del marquès d'Alfarràs que n'exigeix 16.000 l'any 1784: «La gestió ha de ser no solament exacta sinó també cristiana»,⁵ escriuen oferint-ne 4.000 tenint en compte que setze mil lliu-

L'any 1789, els Satorras i en Cortadellas compren a perpetuïtat unes petites sub-senyories que havien comprat mig segle abans a carta de gràcia, les de Sau, quadra de Belehem i de Neró, per un total de 22.828 lliures (Fons Cortadellas, C27). De Guillem Oliver, que va ser durant uns anys agent de can Cortadellas i que també podem situar socialment més amunt de la pagesia-menestralia, en dóna moltes referències Ernest LLUCH, *El pensament econòmic a Catalunya, 1760-1840* (Barcelona, Ed. 62, 1973), 380 ps.

4. Capbreuacions de la vegueria de la Segarra del duc de Medinaceli, Fons Cortadellas, C3-35, any 1791. És remarcable la complementarietat que trobem, jurisdiccionalment parlant, entre certes pastures d'hivern i d'estiu que es corresponen. No sols en casos com els monestirs de Poblet i de Santes Creus que s'afanyen des del segle XIII a obtenir concessions com les d'Angostrina, Estany de Lanós, Coma de Vaca i Tregorà. Deixant també de banda casos com els «estats» del gran priorat de l'orde de l'Hospital de Catalunya, que deixen de ser significatius pel fet de cobrir pràcticament tot el país. Hi ha el cas del comtat de Berga de què depèn la Marca de la Segarra, estranya tirallonga prou estirada com perquè el Berguedà, jurisdiccionalment parlant, arribi fins a la plana d'Urgell. Des del segle XIV els comtes de Pallars i Ribagorça, esdevinguts senyors d'Arbeca i de les Borges, poden atribuir pastures d'hivern a la plana d'Urgell als seus vassalls pirinencs, i qui sap si és aleshores que es multipliquen les creacions de certes fires ramaderes complementàries (Benasc, Esterri, Vilaller-les Borges, Arbeca, Junceda etc.): pastures i fires complementàries que han sobreviscut al feudalisme i al règim senyorial i han arribat fins al segle XX. No és per espontània tria de les possibilitats geogràficament més racionals que ramats i bestiar de peu rodó del Flamicell, la vall Ferrera o la Noguera de Cardós seguien carrerades precises per baixar a pastures concretes de l'Urgell i de la Llitera. Pastures complementàries són també les de les muntanyes de Prades (estiu), Tivissa, Móra, Garcia (hivern), que es troben totes dins d'una mateixa senyoria: la baronia d'Entença i comtat de Prades. I és per terres dels comtes de Prades-ducs de Medinaceli que semblen passar en gran part les carrerades seculars que les uneixen i que sobrevisqueren al règim senyorial. Seria interessant de trobar l'origen històric del fet que el llunyà Ansó tingués pastures d'hivern a l'Urgell.

5. Fons Cortadellas, CA3. Esborranys de cartes 1781-1786, any 1784, p. 322.

res era la xifra basada en la collita del 1779, excepcionalment bona, mentre que la darrera ha estat desastrosa. «*Hágase la proposición de 8.000 libras en tiempo de paz y de 7.500 o 7.600 en tiempo de guerra*»,⁶ escriuen per als de la baronia d'Osca, l'any 1782.

Poques vegades eren els Cortadellas arrendataris de tots els drets d'un senyor en tots els seus «estats» o de tots els drets dels diferents senyors que en gaudien en un mateix lloc; solien ser-ho de terços, quarts o sisens d'uns drets determinats en un o dos dels diferents «estats» d'una casa; «estats» que de vegades consistien en comarques històriques senceres, i d'altres, en un escampall de llocs. El cas és que el territori cobert pels Cortadellas (marquesat del Pallars, Castellania d'Amposta, baronia d'Entença, comtat de Prades, ducat de Cardona, vegueria de la Segarra, Gran Priorat de l'Hospital de Catalunya, baronia-diòcesi d'Osca, principat-arquebisbat de Tarragona, menses canonicals de Roda, Solsona o Benavarrí, baronies de l'abadiat de Sant Cugat del Vallès, marquesat d'Aitona, d'Alfarràs, d'Ayerbe, de Coscojuelo, per no mencionar-ne més d'uns quants) s'estenia per tot Catalunya, per part d'Aragó. I les sumes mobilitzades eren grans: més de cent mil lliures anuals a la dècada del 1780, més d'1.300.000 per al quadrienni 1815-1819, tot i que d'ençà de la guerra i revolució de 1808-1814 renunciaven als arrendaments aragonesos i, com escriuen al marquès de Santa Cruz oferint 7.500 lliures anuals en lloc de 8.800 com abans de la guerra, per Balaguer, acaben deixant-ho en 8.000: «*Lo que ha sufrido aquel país ... después ha seguido la revolución que ha adulterado el pago de los derechos señoriales.*» O explicant per què no volen renovar arrendaments aragonesos: «Deu haver variat molt lo estat dels pobles en la revolució ... al mateix temps que se ha disminuït lo coltiu, se han tornat tots mals pagadors y cada dia va en augment lo frau que fan los pobles en lo pago dels drets»;⁸ collectors de la casa havien estat perseguits a cops de roc en els pobles on intentaven cobrar, a mitjan 1810, els drets del marquès de Lazán, per exemple.⁹ Malgrat aquests temors i la misèria de la postguerra, contínuament mencionada a la correspondència Cortadellas, ja el 28 de desembre de 1814 llegim: «En los arrendamientos del duc [de Medinaceli] hi haurà molts competidors ... un de estos los ha indicat que ne donaria 3 a 4.000 lliuras més que antes de la guerra.»¹⁰ I si ens fiem d'esborranys i copiadors de cartes, quedaren curts: l'arrendament de certs drets del duc en el seu marquesat del Pallars haurien passat de 3.804 el 1796 a 8.025 el 1813 i més d'11.000 anuals a partir del 1814; els de certs drets del ducat de Cardona, de 13.350 lliures anuals el 1779-1801, a 17.075 anuals del 1816 al 1820; altres del marquesat d'Aitona, de prop de 13.000 el 1788, a més de 21.000 el 1815. Alguns augmentaren malgrat un seguit de males i pessimes collites: la baronia del Vendrell passà de 30.000 el 1816-1820 a 36.000 el 1820-1824; la de Peramola i Peracols, de 13.000 el 1812-1816 a 36.000 el 1820-1824; per a la baronia d'Ar-

6. Fons Cortadellas, CA2, 16-10-1782, p. 649.

7. Fons Cortadellas, C27, C35, C37, C55, C67 (comptes diversos d'arrendaments senyoriales); C98 (baronia d'Entença i altres del duc de Medinaceli); CA2, CA38 (cartes de 1780-1782 i de 1814).

8. Carta del 28-xii-1814, Fons Cortadellas, CA38.

9. *Ibid.* Collectors perseguits o robats, també a CA41 i C92, anys 1816-1817.

10. *Ibid.*

beca, en canvi, trobem 8.613 lliures l'any 1790 i 7.000 l'any 1814, «con el pacto que en caso de no exigir el gobierno el medio diezmo que hasta aquí se ha exigido, quedará este a favor del arrendatario deviendo pagar S.E. tres mil li-bras...»¹¹

Com que es tracta d'esborrany i no, per exemple, d'actes notariais, i com que aquestes xifres no corresponen al que sembla haver estat la tendència de l'època, les lliuro amb interrogant i de manera provisional. En el cas de les baronies de Bellpuig i de Linyola, la xifra de 27.000 l'any 1786 i de 122.300 per al quinquenni 1814-1819 (o 24.460 anuals) significaria un enorme augment si la de l'any 1786 fos per un quinquenni també, i una lleugera disminució si fos només per un any i pels mateixos drets: fins i tot en el segon cas la xifra sorprèn si es pensa quina era la situació de la comarca: la guerra l'havia deixada sense grans i sense bèsties, amb moltes de les cases tancades perquè les famílies se n'anaven a captar per aquests mons. Situació que no havia millorat l'any 1817 després d'un seguit de collites mediocres (1814, 1815) o pèssimes (1816, 1817). Certs senyors, els ducs de Medinaceli, el marquès de Llupià, els canonges de Lleida, el monestir d'Escaladei, deixen als pobles un terç de les rendes senyorials a fi que comprin gra, a condició, en alguns casos, que el gra fiat no els sigui lliurat fins després de la tercera llaurada, per por que, famèlics, els pagesos no se'l mengin en lloc de sembrar-lo: tot això expliquen els Cortadellas al marquès d'Astorga, al comte de Santa Coloma, al marquès de Besora, intentant convèncer-los que en aquells temps de misèria general facin el mateix: «*Sólo los señores de los pueblos están en disposición de aliviarles tanto porque son sus protectores naturales como por ser los únicos que en una mala cosecha no reciben perjuicio alguno puesto que perciben igualmente el precio del arriendo... Sería muy deplorable el que poseyendo S.E. un estado de los más pingües en Urgel dexase de concurrir al socorro de sus vasallos en la necesidad extrema en que se hallan... Sobradas quejas y agravios inventan los redituarios contra sus Señores para cohonestar los fraudes que cometen en el pago de los derechos para no darles motivo aparente de aumentarlos.*»¹²

Cobrances dels pobles i remeses als senyors no és pas a través de bancs que són pagats. Al duc de Villahermosa li calen tres mil lliures? Fa un viatge de prop de cent llegües per passar a embutxacar-se-les, literalment, a l'oficina de can Cortadellas de Barcelona. ¿El marquès d'Ayerbe escriu demanant que li enviïn un avenç de mil lliures a Madrid, a compte d'un arrendament futur d'Albalat del Cinca i de Selga? Els Cortadellas contesten que a Madrid no hi ha manera de moment d'enviar lletres de canvi i que, per tant, les mil lliures les hi envien... a Saragossa; un traginer les durà, en diners comptants, a l'apoderat saragossà del marquès, al mateix temps que duu unes mules de Bellpuig a Gelsa, tres quarteres de blat a Osa per fiar-les als pagesos per sembradures, i que en torna amb més mules i dues dotzenes de mantellines i passa per Fraga a comprar vuit arroves de figues.

Set o vuit vegades l'any el traginer Ramon Figarola, dit Macarí, duu així remeses diverses per valors que oscillen entre mil lliures i deu mil; l'or i la

11. Fons Cortadellas, C98.

12. Fons Cortadellas, C342, p. 1164 i ss., carta del 10-x-1817 i altres.

plata els amaga al fons de sacs de cigrons o de peces de lli, tot i deixant alguna peça escadussera més amunt a fi que lladres eventuals puguin donar-se per satisfets i no continuïn escorcollant; a un quart de llegua de distància, l'acompanya un altre traginer de la casa, «El Purgatori» o bé «El Peceta». ¿Cal enviar 1.200 duros en plata a Osca, també d'arrendaments? Els duu al mateix temps que duu uns gossos a l'agent, i al fons de sacs d'ordi i de civada, ben amagats. Però és el trajecte d'Ascó a Calaf que més precaucions sembla exigir: «*Deves ir muy acompañado... Trairás los durillos muy escondidos y los duros redondos muy a mano a fin que en caso de desgracia se sebasen en ellos.*»¹³ «*Me harás remesa de dinero y al mismo tiempo que venga el vino blanco que servirá para el dissimulo.*»¹⁴ «*Harás bien de no estar desprevenido de armas*», escriuen el gener de 1789 quan han de dur 15.450 lliures d'Ascó a Calaf. Més d'una vegada havia calgut recórrer a la força armada per cobrar els drets senyorials a Ascó i les rodalies, com l'any 1786. El desembre de 1787, d'un viatge fins a Llorca, on torna amb seda, amb la qual passa per Ascó, on en pren més, i per Uldecona, on recull canem, a tots dos llocs de la castellania, on a la baixada havia deixat mules procedents de Benasc (on arrenden drets de la comanda), s'enduu «*con el debido dissimulo*» diners relatius a drets senyorials; amb diners de terminis de mules recollits allà i també a Calaceit, tot plegat fa més de deu mil lliures.¹⁵

Quan una cobrança es fa coincidir amb la fira local l'or i la plata poden ser transformats allà mateix en bestiar, menys delicat de transportar des del punt de vista de la seguretat dels camins. Les parts del senyor pagades en parts de collita o el seu equivalent en altres productes de la terra semblen també de transport menys arriscat, tot i que l'única vegada en vint anys d'anades i vingudes del traginer Macarí que trobo menció d'una topada greu és el març de 1784, que tornava d'Aragó amb oli dels delmes i sense més diners que cent vint lliures jaqueses de dues mules dutes d'Osca a l'arquebisbe de Saragossa; Macarí salvà l'oli i els doblers, i la casa de Calaf li demanarà que no ho denunciï a la justícia. ¿Eren simples bandits, o bé «*vassallos y emfiteotas*» que intentaven recuperar el que consideraven seu? Tanmateix, la casa continuarà incitant de vegades a «*cobrar el trigo con seda*» (cartes del 1789 a l'agent de Vallobar, del 1791 al d'Albalat, etc.) i a cobrar els terminis de mules en seda, blat o bé oli.¹⁶

Hi ha llocs, com Passanant i la Granadella, on certs drets senyorials són pagats en matafaluga; afegida la matafaluga a unes cargues de verema de Garcia, també de drets (Passanant, del gran priorat de l'orde de l'Hospital de Catalunya; Garcia, del baró d'Entença, o sigui el duc de Medinaceli) o comprada de la part del pagès, en fan aiguarent, que serà exportat a Amèrica o serà venut a Osca; amb el producte de la venda, a Osca mateix, pagaran a l'apoderat del marquès de Santa Cruz terminis d'arrendaments i compraran mules que duen a Barbastre al mateix temps que lli per filar; a Barbastre i a la rodalia «fan garbes» per diferents senyors (duc de Medinaceli, mensa canonical de Roda d'I-

13. Fons Cortadellas, CA2, carta de l'1-iv-1786.

14. Fons Cortadellas, CA2, carta de l'abril de 1785 a J. Terrats, d'Ascó.

15. Fons Cortadellas, CA2, novembre de 1787. Molts exemples a CA1 i CA2.

16. *Ibid.*, CA1 i CA2.

sàvena, marquès d'Alfarràs): en tornen amb el blat o amb carros sencers de seda.¹⁷

Ben diferents dels mètodes rudimentaris, sovint, si bé no sempre, utilitzats pels Cortadellas quan cobren o paguen drets senyorials, blat inclòs, són els utilitzats pels mateixos Cortadellas en la comercialització del mateix blat. Corredors de canvi hi intervenen a Barcelona; i fins i tot a pobles com Ascó i Garcia, el blat és comprat amb lletres de canvi el mateix any 1781, que Josep Veciana, governador de la costa de Granada, ha trigat mesos a trobar manera d'enviar-ne de Màlaga a Barcelona, de lletres. Així veiem que l'any 1782 Onofre Nin, agent de la casa a Vilanova, paga amb lletres a un any vista les 1.479 lliures que calen per les 325 quarteres (en realitat, en troba 321) que li són lliurades; només sembla pagar en metàl·lic el transport de Tortosa a Vilanova (82 lliures al patró del vaixell), el descarregament (9 lliures), el transport del moll fins al magatzem (8 lliures) els drets de pallol i de mesura (12 lliures) etc. Voldria subratllar aquí l'interès dels fons Cortadellas des del punt de vista de preus de transport, sovint donats amb força detall, etapa per etapa: així veiem que l'any 1778 la llauja de 300 cafissos baixa de l'assut de Xerta fins a Tortosa per 21 lliures, en paga a Tortosa 6 pel desembarcament, 8 de lleuda, 13 d'impaliatge, 3 de drets de mesura, etc.; i també, riu amunt, abans d'embarcar a Mequinensa, *«pagó a los carros que trugieron el trigo de Argavieso... A los serranos que trugieron trigo de Tardienta... Por un propio a Fraga quando llegó el llauté a Mequinensa...»* «Per baxar las talegas del graner al riu per caïgar las dos barcas y són 580 talegas a un quarto per talega... Per la caritat de dos misas a Mn. Domingo Ibars quan marxà lo llaut per no tenir desgràcia en lo riu són 15 sous...»¹⁸

Així veiem que de vegades el patró del llaut que duu el blat de Mequinensa a Tortosa cobra part en blat: 3 quarteres 3 quartans per llautada l'any 1778. Cacascun d'aquests llaguts duia de 120 a 180 cafissos, mesura que renuncio a definir, ja que semblava variar no sols segons el regne-província, com d'altra banda també la quartera, sinó segons la subcomarca i, aparentment, segons qui comprava i venia; com a simple aproximació, indicaré que uns comptes de can Cortadellas del juliol de 1778 fan correspondre 1.545 cafissos a 3.949 quarteres, i uns del maig de 1780, 360 cafissos a 929 quarteres.

A la primavera de 1778, llargues rècules de mules i de rucs conduïdes per serranos duen blat d'Alcubierre, Tardienta, Alcolea del Cinca (on arrenden drets de la baronia, o sigui del duc de Medinaceli), Montsó, Binacet (llocs, tots dos, on els Cortadellas arrenden també drets de diferents senyories, entre altres de la mitra de Lleida i del priorat de Santa Maria de Montsó), Argavieso (on arrenden la del marquès de Coscojuela), fins a Mequinensa, on l'embarquen en llaguts fins a Tortosa i allà el transborden a vaixells que van descarregant-ne a Vilanova, Sitges, Barcelona, Blanes, la ciutat de Mallorca (on són arrendataris de la batllia del gran priorat de Catalunya).

Malgrat aigües molt irregulars i llargs mesos d'estiatge, l'Ebre continuava essent el gran camí del blat d'Aragó, i no sols per a la Catalunya costanera; l'any 1780, per exemple, més de mil cafissos de blat procedents de la Llitera

17. *Ibid.*, CA1, CA2, C61, C93, C86.

18. Fons Cortadellas, C17, *Nota del blat que baixa per l'Ebre de Mequinensa a Tortosa.*

i de Ribera del Cinca i embarcats a Mequinensa són desembarcats a Garcia per ser venuts a Falset. Si duia poca aigua el riu, el blat era dut per terra fins a l'assut de Xerta i d'allà a Tortosa; o bé fins a Amposta i d'allà fins a la Ràpita. Però amb dos pams d'aigua en tenien prou per navegar.

Les embarcacions eren construïdes de vegades just abans de la campanya, segons les previsions, tant pel que feia a la quantitat de gra com a l'altura de les aigües. Per cada llagut construït era creada una companyia de sis accions de la qual la companyia de Calaf era al mateix temps client i accionista; així pel «*San Antonio y San Francisco*», que costa 1.301 lliures, Soler Figarola Bosch & Co pren quatre sisens, mentre que el patró i el constructor en prenen els dos restants. Un cop construïdes i carregades, Anton Figarola i Sala va seguint la baixada Ebre avall de les llaütades per terra, de vegades per camins de sirga, i apuntant-ne els detalls, entre altres, despeses d'apotecari després d'una caiguda de mula: «Me só gastat en mos viatges jo, moso y mula per lo tems que me estigué en Miquinensa y Tortosa ab los tres viatges desde el día 30 de mars fins al 28 de juliol de 1780, són 124 lliuras...»¹⁹

Part del blat ve per Lleida, per terra, principalment quan l'Ebre no duu prou aigua. L'any 1785 cada dia passaven per Lleida vuit o deu traginers amb rècules de 50 o 60 rucs cadascun carregats de blat destinats a can Cortadellas: 7.838 quarteres per valor de 28.532 lliures, dels graners de Binacet, Binèfar i Albalat. Del setembre de 1788 al 1789 no hi haurà dia que no passin, destinades a la companyia de Calaf, rècules de 500 a 600 rucs per Lleida, cadascun amb la seva càrrega de mig cafís de blat (fins a un valor total de 41.893 lliures). Per via terrestre més de 3.000 quarteres foren així dutes del novembre de 1788 fins al febrer de 1789, i prop de 30.000 l'any 1792, del gener al juny. En conjunt, sumant el gra que baixa Ebre avall i el que venia per terra, de l'octubre de 1788 al febrer de 1789, l'any dels Rebomboris del Pa trobem més de 21.827 quarteres només de forment. Del 1778 al 1792 la companyia n'haurà venut per valor de 442.269 lliures, en gran part procedent d'Aragó; l'any 1781, per exemple, del blat de l'Ebre, 5.192 quarteres venien dels voltants d'Osca, 1.482 dels de Gelsa, només 149 d'Ascó i Vinebre, 107 de Ribera-roja, 54 de Vilalba dels Arcs, 32 de la Fatarella: tots, per cert, llocs on els Cortadellas també arrendaven drets senyorials.

* * *

A través dels Figarola, els Cortadellas i després els Lasala, que hi participen com a «companyys», la casa de Calaf tingué lligams amb més d'una dotzena de «companyies» de compra i venda de mules (i també rucs, però marginalment): principalment la de J. Miquel i M. Brufau (1769-1776), Morera, Lamich & Figarola (1792-1797), Figarola & Brufau (1798-1805), Morera, Mullerat & Moliner (c. 1798-1800), Figarola & Burtra, Gigarola & Moliner, Brufrau, Cortadellas & Brufau (1824-1834), Mullerat Martí & Brufau (1830-1840).²⁰ La ma-

19. *Ibid.* i C18, *Grans 1778-1801, Lleida*.

20. La documentació sobre mules del Fons Cortadellas es troba principalment a C46, *Negoci de mules*, 1791-1803; C62, *Llibres de deutes de mules*, 1798-1803; C63, *Negocis de mules de J. R. Figarola i C.^o*; C82, C86, *Deutes de mules i fires*, 1804-1808; C92, *Compres y deutes de mules*, 1807-1814; C121, L22, *Negoci de mules*, 1824-1834; C127, *Comptes J.*

teixa persona apareix en diferents companyies successives, però de vegades temporalment simultànies, ja que una «companyia» solia ser establerta per una sola campanya de compra-venda d'uns mesos o d'un any (de vegades amb només un parell de socis o «companys» i sense més assalariats que un mosso de mules), però moltes de les mules eren venudes a terminis, i set o vuit anys després encara en quedaven algunes per cobrar; la companyia no solia ser considerada dissolta del tot, encara que fes anys que no comprés ni vengués, fins al darrer termini cobrat, si bé de vegades els socis es partien els deutes, de manera que els terminis que quedessin per cobrar podien considerar-se deute personal de tal antic soci a tal altre, un cop dissolta la companyia.

Dels diferents noms de ramblers que trobem associats als Cortadellas, el més persistent és el dels Brufau, de Santa Coloma de Queralt, els quals eren marxants de mules molt abans d'associar-s'hi i ho continuaren essent molt després (fins a la dècada del 1950 pel cap baix). Són tres o quatre les generacions de Brufaus que trobem en el fons Cortadellas: el primer és Marià Brufau i Febrer, que estableix companyia l'any 1769 amb Josep Miquel, també de Santa Coloma. En Brufau posa cent dobles i la feina d'anar pel món; en Miquel n'hi posa tres-centes, es queda a casa, i parteixen beneficis. El mes de gener de 1769, Marià Brufau compra amb aquests diners 27 mules a la fira d'Amer i al pla de Girona (per 389 dobles) i després les ven per 461 dobles a les fires de Carnestoltes i del diumenge de Rams de Sarinyena; a les fires del Pont de Suert i de Sant Marc de Verdú, compren 36 mules més per 540 dobles i les venen per prop de 600. Una tercera part dels compradors paga a terminis d'un o dos anys, «per S. Ramon Nonat de 1769 y per dit dia de 1770», «6 doblas per Pasqua de Pentecostès 1769, 6 doblas per S. Matheu de 1769, 6 doblas per San Antoni de janer 1770, y las restans 6 doblas per S. Matheu de 1770»; «per Tots Sants de 1769 y per lo segon mercat de quaresma de 1770», «per San Joan de janer y per San Joan de desembre», etc. Els anys següents continuen anant a comprar de gener a març a les fires d'Amer, la Selva, el Pla de Girona, a les de Vilaller, Benasc, Esterri, el Pont de Suert, i venent sobretot a les de Sarinyena, Santa Coloma, Tàrraga, Barbastre, Montsó, Osca, Verdú, Salàs, llocs també on compren una mica, molt menys que a muntanya.²¹

L'any 1772 compren 88 mules per 1.055 dobles, que vendran per 1.776; l'any 1773, 100 mules els costen 1.996 dobles (106 de les quals de despeses) i les venen per 2.125; 46 de les mules venudes ho són a terminis fixats en un o dos anys, però més de vint clients pagaran amb un o dos anys de retard, i un d'ells set anys després; dels 26 compradors de mules fiades de 1769, onze s'havien endarrerit un any o més, un parell no acabaren de pagar fins al 1774; d'un deute anterior a aquesta companyia, de l'any 1764 i el poble de Sanui, els hereus de Mari Brufau no acabaren de cobrar-ne els terminis fins que l'any 1807 van ser consignats els lloguers d'unes cases, propietat del deutor, a favor dels creditors.

L'any 1774, 72 mules els costen 1.472 dobles, incloses 200 dobles de des-

Brufau 1828-1840 i diversos; C132, C133 (diversos de la dècada del 1830) i C140, *Soc. Mullerat, Martí i Brufau*, 1834-1839.

21. Dades del *Llibre de Comp.^a de Jph. Miquel y Mariano Brufau de Santa Coloma* (1769-1776), quadern de comptes manuscrit, propietat de Josep Fontana.

peses d'un any, i en venen 70 per 1.488 dobles. L'any 1775 en compren 64 per 1.233 dobles i en venen 62 per 1.257. D'aquestes 62, 45 són venudes a terminis. Quan la companyia es desfà, l'any 1776, queden 21 dobles en efectiu a caixa, més 1.222 dobles de vals (pagarés de terminis per cobrar), dues mules valorades en 48 dobles, un cavall valorat en 10 i un carro valorat en 8. Cadascun dels dos companys havia anat obtenint beneficis anuals que oscil·laven entre 15 i 91 dobles.

La data de venciment de terminis sol ser indicada en dies de sants, sovint associats a certes fires de bestiar de peu rodó. De noms de sants en surten molts, però, de fet, la majoria els podem dividir en dos grups: sants de l'oli i sants del blat. La majoria de dates de terminis semblen establertes de dues en dues en funció de la rotació collita del blat i collita de l'oli. «Per la mare de Déu d'Agost y per Sant Antoni de janer», «per la fira de Prades y per la fira de las Borges», «*por los agostos y los azeytes*», són clàusules sinònimes, com també «per Sant Bartomeu y per Sant Tomàs», «per Sant Joan de juny y per Sant Joan de desembre», «per St. Ramon Nonat y per la Candelera», «per St. Matheu y per Santa Caterina». No cal creure que una paga fixada per tal sant impliqui aquella data precisa i que les clàusules desbatejades «per tot lo mes de agost», «per tot lo mes de desembre» o de gener, rares, vulguin dir més latitud que «per Sant Bartomeu de Barbastre» o «per Santa Llúcia de Navés». Segons els anys, la fira de tal sant podia començar quatre o sis dies després o abans, i cada fira durava de tres a deu o dotze dies. De pagues de terminis de mules que s'escauen «per la mare de Déu d'Agost» o «per Sant Bartomeu» les trobem d'efectuades a principis i a mitjan mes de setembre, tantes com al final (rara vegada a mitjan mes) d'agost, i això en el cas de deutes pagats regularment, sense endarreriments. Els ramblers, molts dels terminis els cobraven en el curs de grans rondes de poble en poble que feien tres o quatre vegades l'any, «viatge de Sant Anton», «viatge de Sant Mateu», segons el sant que data i protegeix el venciment «viatge de Sant Tomàs»; però a cada viatge el rambler havia de cobrar terminis de vint, cinquanta o cent clients escampats per comarques diverses, i hauria estat sorprenent que aquests haguessin pogut pagar-lo el mateix dia. Els venciments que s'escauen el mes de gener són pagats amb menys exactitud encara que els d'agost; dels «per San Anton de janer, fira de las Borges» en trobo tants de pagats a mitjan febrer o principis de març com a finals de gener, i cap ni un de pagat el 17 de gener. Això pot anar lligat no sols a la irregularitat de la collita de l'oli, sinó al fet que els mesos de gener i febrer són l'època dels grans viatges de compra de mules al «pla de Girona» (fira d'Amer de la primera setmana de gener, la Selva, Empordà) i a la «muntanya de Catalunya» (cosa que no vol dir per a ells muntanya en general ni tampoc Pirineus, sinó d'Andorra i l'Alt Urgell fins a Benasc i la Ribagorça). Les dificultats inenarrables que significava passar en ple mes de gener de Vilaller a Benasc i d'Esterri a Bossost i Salàs no devien contribuir que es trobessin sempre puntualment cobrant terminis en el Baix Urgell, el Segrià i el Priorat el dia de Sant Anton, tan sovint estipulat en els tractes.

A l'època de les grans compres de mules a la «muntanya de Catalunya», els mesos de gener i febrer, escriure amb regularitat i trobar gent a qui confiar la carta era necessitat vital per als ramblers que havien de vèncer els perills d'uns colls en principi tancats i impracticables, i les famílies dels quals, a Santa

Coloma, passaven ànsia mortal: tot seguit que algú rebia notícies dels seus, anava de casa en casa per dir-ho als altres, com trasllueix la correspondència de can Cortadellas. A través de comptes i de cartes podem intentar reconstruir alguns itineraris de finals del segle XVIII: des de Santa Coloma a la Cerdanya hi van de vegades pel dret, seguint en part la gran carrerada que del Gaià duia a Alp, Isòvol, etc., passant per Calaf, Berga i Bagà, i a través del Cadí. De vegades associen en un mateix viatge la fira de sant Simeó i sant Judes d'Organyà a finals de novembre, amb la de Sant Andreu d'Osca, que dura fins cap al 10 de desembre, i van aleshores de l'una a l'altra també pel dret a través de la serra del Boumort, del Montllobar, etc., comprant de passada mules andorranes, pallareses, coseranes i ribagorçanes. L'ordre cronològic en què apareixen certs noms de llocs on compren mules certs hiverns de la dècada del 1770 i del 1780 permeten de suposar que un dels itineraris anava de Soldeu i d'Ordino de les valls d'Andorra, fins a Bonansa de Ribagorça, seguint una direcció general est-oest pràcticament en línia que a vol d'ocell seria recta, per Tor, Norís, Ribera de Cardós (o bé per Tírvia-Llavorsí) i Espot, a través de colls com els de la Botella, el port Negre, de Cabús, Sebollera o de Montaner, tots a més de 2.000 m d'altura, i a través de serres com la dels Encantats. Certs noms de colls hi són prou significatius: Collgelat, coll dels Gavatxos, coll de la Mulassa, pas dels Cavalls, coll de la Desferrada. Per anar del batlliu de Sort, on sovint compren, sempre a les mateixes cases, fins a Esterri d'Àneu, on també tenen proveïdors, i on hi ha sis o set bones fires ramaderes cada any, i molt comerç de mules coseranes i foixenques, sovint en lloc de seguir la Noguera van també pel dret en direcció sur-nord (Montardit-Pujal-Olp-Altron-Baixasca-Escart-Jou-Esterri).

Podem reconstituir altres itineraris menys perillosos a través de comptes i cartes dels anys 1800-1805: les fires de mitjan agost de Prades i Aitona i les de mitjan setembre de Montsó i de Barbastre formaven part sempre del mateix viatge; variants d'aquest viatge eren allargar-lo i arribar-se a la fira de Sant Miquel de Lleida i la de Sant Cosme i Sant Damià d'Osca, o les del Bancal i la Torregassa de Solsona. L'any 1801, per exemple surten de Santa Coloma al matí, dinen a Sarraí, són a Prades al vespre; de Prades van a l'illa de Miravet a buscar més mules, són a Aitona el dia 22, van a Sarinyena, Barbastre i Montsó, es troben a Osca el 26, a Lleida el 29; tot plegat dura sis setmanes. Altres anys només van a les quatre fires indissociables de Prades-Aitona-Montsó-Barbastre i tornen a Santa Coloma a temps per a la de Santa Tecla de mitjan setembre.

Després de la Guerra del Francès i d'alguns anys de comerç vacil·lant (fires del 1816, on es ven «poc i car», fires del 1817, on arriben a fer tot el viatge de «muntanya de Catalunya» fins a Benasc i fins a Sarinyena tornant-ne de buit «sens poder comprar res per los grans disbarats que balen...», «la fira de Verdú encara fou pitjor que no pensàbam...»,²² els Brufau, Mullerat, Martí, Lamich i altres ramblers colomins faran expedicions molt més llunyanes en busca de mules menys escasses i menys cares. Al segle XVIII tot sembla indicar que, si

22. 16-II-1817. 30-V-1817, Fons Cortadellas, CA40. Itineraris reconstituïts principalment a partir d'*ibid.*, C82, C122, C144, CA40, CA46, CA2, CA57, CA58, CA60, C19 i, en menys grau, CA1 i CA3.

bé de mules franceses en deuen comprar moltes, és al Pallars, la vall d'Aran, el «pla de Girona» i en menys grau a Andorra que les compren. Qui les duu de França és el marxant cerdà o pallarès, aranès o benasquí o andorrà. El lloc de procedència de molts proveïdors, a la dècada del 1770, apropíssim de la frontera (Gils, tocant al port d'Aula, entre el Pallars i Coserans, o Benasc, i un xic més lluny de la frontera, Cerbi, Norís o Tor, Alòs o Esterri, Bossost) permet sospites; d'altra banda, seria anacronisme parlar de contraban mular al set-cents, quan teòricament els seculars tractats de «lies i passeries» entre les valls d'una i altra banda de la frontera autoritzant-hi el lliure pas i comerç franc de bestiar continuaven vigents: entre Andorra, la Cerdanya i l'Alt Urgell; entre la vall d'Ordino i Siguer de Foix; entre la vall Ferrera i la de Vicdessos; d'Àneu i de Salat; de Benasc i de Luchon; de Broto i d'Ossau, d'Aspe i Ansó, etc. Però després de la guerra, són ells mateixos, sovint, qui hi van, a les fires franceses. L'any 1820 trobem els Brufau a Bordeus el dia 27 de gener, a Niort (ells escriuen «Anyor») i Brioux («Briú») després, a Celles i Ste. Enimie, el 7 de febrer els trobem a Castelnau de Gascunya, a Sarinyena hi són a temps de vendre mules de les comprades al Poitò a la segona fira, després de passar per Banheras de Luchon i per Benasc, a Salàs, a la Pobra de Segur el 23, a Cervera i Moncortès l'1 de març, i per fi a Santa Coloma el dia 4. Quan no van gaire més lluny del Coserans o el país de Foix, tornen de vegades o bé pels colls de Mulats o d'Aula o de Cerbí, de la vall de Salau a Alòs, Isil i Àneu o pel Montgarri i pla de Beret a fi d'evitar la duana d'Esterri, o bé a través de colls andorrans com els de Siguer o del Rat, o encara pel port Vell o port de Boet, a 2.500 m. d'altura, al peu de la pica dels Estats, i per la vall Ferrera. Altres cops, al contrari, tornen per Puigcerdà i passen duanes; aleshores escriuen dies abans a Santa Coloma, que algú els vagi a rebre amb diners per als guàrdies.

Un memorial del 1827 explica les vexacions de què són víctimes els ramblers que passen duana; els guàrdies, en lloc de cobrar els drets aleshores vigents de 150 a 200 rals per mula, els en demanen 310 a 370 (aranzels anteriors agreujats) si el marxant vol fer-ho a dreta llei, sense altra alternativa, ràpidament suggerida, que la de donar propines de 60 a 80 rals als guàrdies que s'ho embutxaquen, no registren la importació i si bé lliuren «guies» autèntiques, després les recuperen i reutilitzen. Segons aquest memorial, de cada cent mules que passaven la frontera, amb prou feines n'hi havia cinc que pagaven els drets legals i eren registrades. En canvi, pels volts de fires espanyoles a deu, vint i trenta llegües de la frontera, qui tornava al seu poble havent-hi comprat mules s'exposava que els guardes les hi confisquessin, amb la complicitat de menescals que les examinaven i dictaminaven que eren franceses, tant si ho eren com si no ho eren. El memorial, tot demanant rebaixa dels drets de duana a 60-80 rals per bèstia, explicava que a Catalunya li calien 12.000 a 15.000 mules noves cada any i només en produïa prop de cinc-centes, a l'Alt Urgell, la Selva, l'Empordà, el Collsacabra, la vall de Ribes, el Berguedà, la Cerdanya, la vall de Cardós, Ribera de Sort, Esterri d'Àneu i la Vall d'Aran. Les fires on més mules es venien segons un esborrany afegit al memorial, eren les següents:

Fira d'Amer, primera setmana de gener: unes 300 mules. *Fira de Salàs* del primer diumenge de quaresma, unes 3.000 mules. *Fira de Santa Coloma*, de quaresma: uns centenars. *Fira de Sarinyena del diumenge de Rams*, més de 3.000

mules. *Fira de Sant Marc de Verdú*, més de 2.500 mules. *Fires de la Santa Creu, de Vilaller i del Pont de Suert*: un centenar a cadascuna. *Fira del Corpus de Vilaller*: un miler. *Fira d'agost de Prades*: de mil a dues mil mules. *Fires del Bancal i de la Torregasa*, del Solsonès, 19 a 20 de setembre: unes sis-centes mules. Fires de Santa Coloma de Pasqua Granada, i de Sant Mateu; de Berga; de Tots Sants a Vila-rodona, i diverses com les de Vic, la de Sant Martí a Amer, la del Miracle, de Sant Serni, les d'octubre d'Esterri d'Aneu i de novembre de Sort i la Pobleta: un centenar a cadascuna. *Fira de Sant Lluc d'Olot*, més d'un miler de mules. *Fira d'octubre de Viella*, unes tres mil mules.

D'onze a tretze mil serien en total les mules venudes en fires catalanes cada any segons l'esborrany que, d'altra banda, no sempre és prou clar, i no engloba *totes* les mules comprades i venudes, sinó només les venudes en *fires*: hi ha, a més a més, les venudes per gitanos, i també per ramblers manxegos, valencians i catalans altres que gitanos, de poble en poble, o comprades directament en els llocs de cria o recria.²³ Sense que calgui prendre les xifres del memorial al peu de la lletra (tot i voler subratllar la forta demanda de mules, els ramblers que el firmaven podien sentir-se frenats per motius de prudència fiscal en les seves avaluacions), no deixen de ser una indicació, i com a tal és notable el contrast amb les xifres oficials d'exportacions de mules franceses: entre cinc mil i dotze mil mules anuals a tot Espanya; tinguem en compte que tot sembla indicar que Castella, Aragó, Navarra i València n'importaven moltes més en conjunt que Catalunya;²⁴ i que, segons el memorial, no passaven de cinc-centes o sis-centes les mules efectivament criades a Catalunya, de set-centes o vuit-centes les dutes d'Aragó: en queden pel cap baix unes deu mil d'importades de França només que de les venudes en fires catalanes.

Importada o no, la compra d'una mula o matxo²⁵ era despesa a fons perdut,²⁶

23. Fons Cortadellas, C19-1. Memorial del 4 d'octubre de 1827 a la Junta de Comerç i al rei, signat per Josep Morera, Josep Mullerat, Josep Martó, Marià Brufau, Josep Lamich, Peregrí Pomés. Tres si més no dels signants seran capturats més endavant, entre aquell any i el 1831, pels voluntaris realistes o les Rondes del Resguard, amb pretextos diversos, i empresonats llargs mesos.

24. Estadístiques d'exportacions a Espanya de mules franceses, del 1821 al 1837, a *Statistique générale de la France, Commerce extérieur*, vol. 1 (1838), 526 ps. en grans folis, ps. 96-7 i 318-319.

25. Tant la mula com el matxo són el resultat de l'encreuament de l'euga i el ruc. El matxo no és específicament el resultat del creuament de la somera i el cavall, com pretenen certes definicions, entre altres la de la *Gran Enciclopèdia Catalana*, que fa derivar la paraula «matxo» del castellà: és més probable que derivi del portuguès. El matxo no seria més que el mul, la mula mascle. L'encreuament euga-ruc es produeix gairebé sempre en condicions artificials, ja que en condicions naturals el ruc prefereix les someres a les eugues, i l'euga prefereix el cavall al guarà; això explica la raresa de l'híbrid cavall-somera, més petit, molt menys resistent menys potent, i que no sol ser comercialitzat. Tot i aquesta raresa sorprèn no trobar paraula catalana que el designi (potser és el que vol dir «mula moïna» expressió que trobo una vegada en els papers Brufau), tenint en compte que n'hi ha de castellana (*borduegano, mohina*), francesa (*bardot*), d'anglesa (*binny*), tot i que Anglaterra no és país de mules, i Catalunya sí (val a dir que amb uns 6 milions de mules encara els anys 1925-1930, més de 2.000.000 tanmateix l'any 1950, els Estats Units en canvi han estat durant força dècades el país amb més mules del món sencer).

En tot cas, l'absència en català d'un mot precís que designi l'híbrid de cavall i somera (en el Fabra no n'hi ha cap, en l'Alcover-Moll trobem «mula somerina», però es tracta d'una expressió composta), potser no correspon a cap veritable absència, sinó a ignorància de les coses del camp per part dels nostres lexicòlegs: una paraula tan habitual en el comerç

prou forta com perquè abans de decidir-se el comprador passí mesos de vegades de fira en fira: un veí de Calaceit prova successivament les de Maella, Ulldecona, Verdú, Santa Coloma i Prades. Fins i tot per a gent força benestant la mort d'una mula és un veritable trasbals que obliga a manllevar i entrampar-se; i dels principals propietaris de Sant Esteve de Llitera, amb «don» i «de» en el nom, escriu així a can Cortadellas:

«Se me murió una mula de una inflamación ... y me veo en la precisión de comprar pronto un par para la trilla, de la edad de dos años y su alzada de 7 palmos y dos dedos nada más, para que no cuesten tanto dinero. Espero no tendrá inconveniente en fiarme la una pagándole la mitad el próximo agosto y la otra mitad para la cosecha de aceite...»²⁷

La mula sol ser pagada en terminis d'un, dos o tres anys. Fins i tot abans del gran encariment finisecular de les mules, no falta mai una petita proporció de compradors que s'entrampa i no acaba pagant-les del tot fins passats quatre o cinc anys. L'any 1775 trobem encara aquest preu mitjà de 20 dobles a la venda, amb extrems que oscillen entre les 5 dobles a la compra per alguna lletona, i 39 dobles per la venda d'alguna mula de 5 anys. L'any 1782 els preus de venda oscillen entre 45 i 98 dobles; el 1793 i 1794, trobem un preu mitjà de compra de 35 a 37 dobles (318 mules comprades per 12.305 dobles) i preus mitjans de venda que segons els llocs oscillen entre 29 dobles (fira d'Osca de 1793), 37 a 43 dobles (fires de Santa Coloma, Sarinyena i Verdú d'abril i maig 1794) i 60 dobles (fira de Salàs de 1794). El preu mitjà dels anys 1798-1799 pujarà a 60-90 dobles, i els anys següents baixarà una mica: 79 dobles l'any 1799, 65 el 1800, 45 el 1801. L'any 1802 el preu mitjà oscilla entre 35 dobles (fira d'Osca del 30 de novembre) i 45 (fira de Sarinyena del diumenge de Rams). Els preus tornen a pujar a mitjanes de 60-65 dobles els anys de just abans de la guerra. Del 1804 al 1807 els Brufau havien comprat 166 mules que els costaren 213.571 lliures; d'aquestes en van vendre 124 a la Llitera, Ribera de Cinca i d'Ebre per valor de 220.159 lliures jaqueses (90 dobles = 504 lliures catalanes = 285 lliures jaqueses, segons els mateixos comptes); força més cares del que costaran 785 mules venudes vint anys després. Aquestes mules del 1824, les compraren per 124.976 lliures catalanes i les vengueren per 275.970, a preus que oscil·laven entre 75 i 280 lliures, i més generalment entre 130 i 300, amb una mitjana de 160 lliures a la compra i de 290 a la venda. Més endavant, del 1838 al 1840, un centenar de mules comprades pels Brufau a preus que oscil·laven entre 2 unces i mitja, i 11 unces, va ser venut a preus

mular com «jító, jítona» (de *lletó, lletona*, i que potser ha donat lloc a l'equivalent francès de mula no desmamada, de menys de sis mesos, «*gítón, gitonne*», «*jeton, jetonne*») en va la buscarem al Fabra. Tornant a l'híbrid de cavall i somera: l'expressió «moína» (correspondència Brufau, CA46, 29-III-1820) podria correspondre-hi, i deu haver-hi altres mots.

26. Sembla demostrat que els híbrids mascles dels equidis són sempre estèrils; l'espermatogènesi hi és incompleta. En els casos, molt rars, d'una mula femella fecundada per un cavall, el resultat seria sempre un cavall, i fecundada per un ruc, el resultat seria sempre mul o mula, com si els òvuls de mula només continguessin cromosomes de cavall (L. S. MONTANÉ i E. BOURDELLE, a P. P. GRASSÉ, *Traité de zoologie*, París, Masson edit., 1973, t. XVII, ps. 1063 i ss.).

27. Carta de F. de Salas a can Cortadellas, 28-III-1832, Fons Cortadellas, CA57.

que oscil·laven entre 4 i 14 unces (de 120 a 420 lliures) i més generalment entre 150 i 250 lliures.²⁸

Pels *Llibres de deutes de mules* de can Cortadellas veiem que moltes de les mules excepcionalment cares dels darrers anys del segle XVIII no les acabaren de cobrar fins a l'any 1807. Alguns comptes no són clausurats fins a deu o dotze anys després, i els Brufau prenen paciència.

Però també hi hagué finques embargades o malvenudes a fi de pagar deutes. Només en dos pobles, Albalat i Vallobar, els anys 1817-1819, dues dotzenes de cases o trossos de finques van ser venuts de bon o mal grat «*por los mismos deudores*» si bé és difícil d'esbrinar quina part dels deutes és de mules, quin de grans o d'imposició retroactiva de drets senyorials. D'una llista d'una vintena d'embargats de 1817-1820, en nou casos he trobat que els noms corresponien a compradors de mules fiades de 1798-1807:

«*Resta de un vale de 3 sept. 1796 libro A fol 13 \$481 4s. Por los alquileres o arriendo de una casa y corral de la calle principal de Villanueva y de una suerte de tres fanegas en la huerta de Pablo Puyalón y su muger Antonia Franco vendieron a Josef Figarola por precio de \$123 9s 8d ante Joaq. Pueyo Notario en 11 oct. 1798 y que Josef Figarola arrendó a los mismos en dichos días y deve por los quatro años de 11 oct. 1802 a 10 oct. 1806 \$7 10s anuales pues los quatro primeros ya se hallan cobrados...*»²⁹

28. Dades del quadern de comptes manuscrit *Llibre de Comp.^o de Jph Miquel y Mariano Brufau de Santa Coloma* (1769-1776), deixat per Josep Fontana. *Lliures jaqueses i lliures catalanes*: Segons l'*aritmètica pura y comercial* d'Herranz, una lliura jaquesa valia 10 rals de plata o bé 18 14/17 rals de billó, o encara 640 maravedis de billó (any 1790), mentre que una lliura catalana valia 10 rals amb 25 5/7 maravedis de billó; un dobló d'or de cinc pesos valia 4 lliures jaqueses o bé 7 lliures catalanes. Les equivalències que trobem en els comptes de can Cortadellas discrepen una mica d'aquests càlculs: 30 lliures jaqueses amb 11 s i 2 d = 36 lliures catalanes (any 1791). 838 lliures jaqueses 8 d. = 1.479 lliures catalanes (any 1796). «67 dobles = 375 lliures catalanes 4 s = 212 lliures jaqueses 12 s», «90 dobles = 504 lliures catalanes = 285 lliures jaqueses 12 s». «170 doblons = 952 lliures catalanes = 539 lliures jaqueses 3 s.» (any 1804). *Grosso modo*, la dobla hi surt a 5,6 lliures catalanes o 3,6 lliures jaqueses (però 10 dobles = 57 lliures 7 sous en uns comptes de la dècada del 1730), i l'any 1793, J. Figarola compta de vegades la dobla a 3,1 3/4 lliures jaqueses en lloc de 3,6, cosa que significa subvalorar les peces de moneda lliurades pel client. ¿Error de compte o diferència de cotització segons de quin client es tracta? Davant de la multiplicitat i complicació infinita dels diferents sistemes de compte monetari que conviuen en el segle XVIII i principis del XIX, i davant del fet que els pagesos pagaven amb peces de valor diferent segons la fornada, etc., fins i tot quan es tractava de la mateixa unitat com ara la dobla, és difícil no recordar aquells marxants xinesos de Tartària evocats pel P. Huc: els tàrtars pagaven als marxants en lingots de plata o d'or que els xinesos compraven després de pesar-los segons cotitzacions fixes, però «*si les marchands donnent de l'argent un prix convenable, ils trompent sur le poids, si leur balance et leur façon de peser sont conformes a la justice, ils diminuent pour lors le prix de l'argent...*» Els ramblers de Santa Coloma eren els que més fama d'honorats tenien i res no ens incita a creure que això o coses similars fossin pràctiques corrents, però res no ens permet de poder assegurar que mai dels mais no passessin.

Els ramblers solien anar a fira amb balancetes per pesar les monedes, i ho continuaven fent al nostre segle. Segons Joan Lluís, encara a la vetlla de la guerra del 1936 eren comprades mules amb unces d'or: una mula valia aleshores de 25 a 30 unces, de 2.000 a 2.500 ptes., mentre que en els comptes de 1839-1840 veiem mules de 3 a 11 unces de preu (90 a 330 lliures). L'última vegada que veig mencionades «lliures jaqueses» en els comptes Brufau-Cortadellas és a la vetlla de la Guerra del Francès.

29. Aquest exemple i d'altres, a Fons Cortadellas C92. També n'hi ha a C94, C96, C86, C76.

Aquest comprador de mula no sols ha passat de propietari a arrendatari per causa d'endeutament, sinó que quatre anys després ja comença a no poder pagar el lloguer de la casa que abans havia estat seva. La llista d'embargats i malvenuts ocupa planes senceres:

«Tres fanegas de sembradura a Fco. Blasco de Albalate sita en la huerta \$22 4s.» «A Fco. y Agustín Estarán de la misma villa de Albalate las casas de su propia habitación». «A Fco. Lajara y Lajara padre e hijo ... un campo olivar con 56 olivos de 2 fanegadas de sembradura \$116 4s.» «A Francisco Pamies de Albalate dos fanegadas de viña \$180.» «A Ramon Sanvicens de Zaydin un campo con viña y árboles frutales de nueve fanegadas de sembradura \$123 9s.»³⁰

En una carta de 6 de novembre de 1816 Josep Brufau escrivia:

«La miserable cobranza que se ha fet est estiu en Aragón, es menester ferse carrech de la miséria del país. En esta (Lleida) he pres una porció de terra a Jph. Niubó per lo que estaba divent de una mula, la qual queda arrendada...»³¹

Entres les compres forçades del 1819 veiem «una casa con corral y huerto y olivarrillo en San Esteban, \$550»; una mula del període 1797-1800 o de 1781-1782, 1785, 1789, passava sovint de les 500 lliures catalanes (alguna, més de 600): més que certs patrimonis rurals petits però autosuficients. Cosa que d'altra banda retrobarem en temps prou recents: a la dècada del 1950, quan eren encara importades mules no sols per al camp sinó per a les mines de Lleó i d'Astúries, eren venudes a 30.000 i 40.000 pessetes, mentre que hi havia cases de pedra amb la seva eixida i corral venudes per 5.000 en certs pobles de les muntanyes de Prades.³²

Descendents hi ha de ramblers el patrimoni dels quals consisteix en dotzenes de peces de terra escampades per més de dotze pobles catalans, aragonesos, valencians i fins i tot a Castella, quatre jornals en un lloc, deu en un altre distant dos-cents quilòmetres, una pallissa i una era en un altre, un forn de pa més enllà. Cosa que no vol dir que, necessàriament, el rambler obligués sempre el deutor a vendre; en els llibres de can Cortadellas abunden les compres de terra i cases «a los mismos deutores», però en certs casos, els anys 1819 i 1820, els mateixos creditors es refusen a comprar. L'actitud envers el deutor varia molt segons el creditor i el moment, i així veiem que J. Figuerola embarga o força a vendre, encara que només quedi un termini per pagar i «només» s'hagin endarrerit un parell d'anys, mentre que els Brufau sovint no ho imposen fins passats deu o dotze anys, i de vegades perdonen la resta del deute quan queda un sol termini per cobrar. Descendents hi ha de ramblers a Santa Coloma de Queralt que conserven alguns pagarés impagats de mules d'abans de les guerres napoleòniques. Bona prova que no els abocaren a la venda forçosa, aquests deutors.³³

D'altra banda, no tots els deutors eren pagesos en vies de pauperització. Entre els compradors de mules a la companyia Brufau, Cortadellas & Brufau, que més trigaren a pagar trobem el comte d'Espanya; no sols no les acabà de pagar

30. *Ibid.*

31. Carta del 6-XI-1816, a Fons Cortadellas, CA40.

32. Referències a mules importades a la dècada del 1950: R. SARAZA ORTIZ, J. L. SOTILLO RAMOS i altres, *Ganadería española* (Madrid, Ed. Nac., 1975), 194 ps. I als seus preus aleshores, Joan LLUÍS, *El meu Pallars*, vol. 1 (Barcelona, Coll. Tramuntana, 1959).

33. Informació recollida de Josep Mulet Cortadellas, de Santa Coloma de Queralt.

mai, sinó que ficà a presó dos dels seus creditors en un parell d'ocasions. Però això és una altra història de què parlaré en un altre lloc, com també de les peripècies dels nostres ramblers durant les guerres carlines.³⁴

34. El comte d'Espanya, client dels Brufau i mal pagador: Fons Cortadellas, C110, C142. Ramblers empresonats, processos 1828-1835: C127, CA57, C132.